

Haast en spoed

Moens, M. (2003). *Handelen onder druk. Tijd en tijdsdruk in Vlaanderen*. Paper voorgesteld op The 25th IATUR Conference on Time Use Research, International Association for Time Use Research – VUB, Onderzoeksgroep TOR, Brussel, 17-19 september 2003.

Hoewel de beschikbare vrije tijd over de levensloop almaar toeneemt, lijken de leden van onze samenleving steeds meer bezorgd om hun beschikbare tijd (Knulst & Van Beek, 1990; Gershuny, 1992; Elchardus, 1996; Godbey & Robinson, 1997; Robinson & Godbey, 1997; Bittman, 1998; Letho, 1998; Geldof, 2001). Steeds meer maatschappelijke actoren profileren zich rond de thema's van tijdsordening, een betere afstemming van arbeid, gezin en vrije tijd, stress en levenskwaliteit. Overheid en middenveld investeren toenemende aandacht en middelen in maatregelen voor tijdscrediet, tijdsparen en andere vormen van loopbaanonderbreking. Tijdsdruk, tijdschaarste en stress vormen tevens in toenemende mate het onderwerp van (populair) wetenschappelijke publicaties. Daarin komen twee afbakeningen van het fenomeen tijdsdruk naar voor. De eerste ziet tijdsdruk als objectief en gelegen in het handelen zelf, de tweede als een subjectieve beleving van handelen en tijd. Deze bijdrage gaat na hoe objectieve indicaties van drukte zich verhouden tot de beleving van tijdsdruk.

Onderzoeksvraag: de relatie tussen objectieve en subjectieve tijdsdruk

De eerste onderzoeksvraag¹ van de paper behelst het documenteren van de relaties tussen objectieve en subjectieve indicatoren van tijdsdruk of nog, tussen tijdsbestedingen en het gevoel van tijdsdruk. Hiertoe maken we gebruik van de data van

het Vlaamse tijdsbudgetonderzoek TOR'99 (Glorieux, Koelet & Moens, 2000). De tweede onderzoeksvraag behelst de totstandkoming van gevoelens van tijdsdruk bij sociale groepen. Via welke tijdsbestedingen komt gevoel van de tijdsdruk tot stand bij mannen en vrouwen, tweeverdieners, mensen in de drukke leeftijd en hooggeschoolden?

Objectieve afbakeningen van tijdsdruk concipiëren de tijd als een objectief, als het ware natuurkundig gegeven, dat onvermijdelijk voortschrijdt. In deze afbakening zit tijdsdruk vevat in het handelen of de tijdsbesteding van individuen. Aangezien tijd schaars is en voor iedereen hetzelfde, wordt tijdsdruk gevormd door de opeenstapeling van tijdsbestedingen. De tijd besteed aan de ene activiteit, is dwingend schaars voor de andere activiteiten, luidt de redenering. Zo

wordt tijd besteed aan verplichte activiteiten (arbeid, huishoudelijk werk en/of kinderopvang) vaak aanzien als tijdsdruk (Hochschild, 1989; Knulst, 1989; Schor, 1991; Elchardus, Hooghe & Smits, 2000; Sullivan & Gershuny, 2001; Breedveld & van den Broek, 2002). Anderen beschouwen indicatoren van een problematische tijdsallocatie en -coördinatie dan weer als tijdsdruk. Voorbeelden zijn het

combineren van arbeid en gezin, een gedifferentieerd vrijetijdsrepertoire of bepaalde aspecten van de arbeidssituatie (Linder, 1970; Hochschild, 1989; Knulst, 1989; Southerton & Tomlinson, 2002).

In de objectieve afbakeningen is de mate van tijdsdruk dus een functie van het handelen zelf. Nochtans hoeft de beleving van welbepaalde tijdsbestedingen niet voor iedereen dezelfde te zijn. Aan elke tijdsbesteding liggen immers beslissingen, prioriteiten en normen ten gronde. Tijd wordt niet alleen geconsumeerd, maar ook sociaal geproduceerd, stelt Elchardus (1992). Zodanig is tijdsbesteding onderhevig aan erg uiteenlopende percepties en belevingen. Ook de maatschappelijk dominante tijdsorde die de mens via zijn subjectieve ervaringen incorporeert, is onderhevig aan tal van preferenties en normen en dus aan tal van tijdsbelevingen. Zo hoeft een hoge werklast bijvoorbeeld niet altijd negatief te worden ervaren (Godbey & Robinson 1997).

Een *subjectieve afbakening* van tijdsdruk ziet het fenomeen dus veeleer als een welbepaalde beleving van het handelen in relatie tot de tijd. Het gaat om een 'gevoel' van tijdstekort, van temporele

'overload', van ontevredenheid met de beschikbare tijd en van moeilijk in te lossen plichten, ambities en verwachtingen als gevolg van temporele beperkingen. Algemeen gesteld is tijdsdruk in deze optiek *het gevoel te weinig tijd te hebben* om te doen wat men zou willen of moeten doen. We onderscheiden aldus drie componenten in deze afbakening: tijd, normen (moeten) en aspiraties (willen). We meten tijdsdruk in onderhavige bijdrage met een somschaal, aangemaakt met 15 uitspraken. De toepasselijkheid van de stelling werd door de respondent gequoteerd op een vijfpuntenschaal, van helemaal oneens tot helemaal eens.

Onderzoeksresultaten

Hoe verhouden objectieve indicatoren van tijdsdruk zich tot het gevoel van tijdsdruk? Als objectieve indicatoren van tijdsdruk beschouwen we tijdsbestedingen en handelingsmatige aspecten van drukte. Indicatoren van de werklast (de tijd besteed aan verplichtingen) worden onderscheiden van indicatoren voor een problematische tijdsallocatie en -coördinatie. Onder deze laatste vallen een aantal algemene indicatoren (het aantal levenssferen, het

Tabel 1.

Somschaal tijdsdruk.*

Items	Componentladingen
Er wordt teveel van mij verwacht	0,71
Ik geraak nooit bijgewerkt	0,72
Ik heb nooit tijd voor mezelf	0,70
Een dag heeft te weinig uren voor mij	0,64
Ik moet dikwijls aangegane afspraken afzeggen	0,60
Ik moet meer doen dan ik wil doen	0,68
Ik heb geen tijd om de dingen te doen die ik moet doen	0,71
Er wordt meer van mij verwacht dan ik aankan	0,69
Vaak kom ik in mijn vrije tijd niet toe aan dingen die ik eigenlijk wil doen	0,74
Ik moet in mijn vrije tijd te vaak rekening houden met anderen	0,67
Ik kan me moeilijk ontspannen in mijn vrije tijd	0,59
Als ik vrij ben, zijn te veel vrijetijdsvoorzieningen gesloten	0,39
Het kost me veel moeite om mijn vrijetijdsactiviteiten te plannen	0,64
Er zijn zoveel dingen die ik wil doen in mijn vrije tijd, dat ik heel vaak het gevoel heb tijd tekort te komen	0,71
Teveel van mijn vrijetijdsactiviteiten zijn versnipperd	0,65

* Cronbachs $\alpha = 0,90$; totale eigenwaarde = 6,54; verklaarde variantie = 43,58%.

aantal transitieën tussen levenssferen, het aantal onderbroken vrijetijdsactiviteiten), maar ook arbeidsgerelateerde (a-typische werkuren en de mate van tijdssoevereiniteit op de werkplaats) en vrijetijdsgerelateerde (vrijetijdsomnivoriteit) factoren. Voor al deze kenmerken wordt de relatie met het gevoel van tijdsdruk, na wederzijdse controle onderzocht. Er wordt tevens nagegaan hoe dergelijke tijdsbestedingen de gevoelens van tijdsdruk bij mannen en vrouwen, gezinstypes, leeftijds- en opleidingsgroepen verklaren. Hiertoe gebruiken we Amos pad-analyse (versie 4.01) (Airbuckle, 1999).

De *werklast* blijkt in onze samenleving onmiskenbaar de *belangrijkste verklaring voor het gevoel van tijdsdruk*. In het bijzonder voor tweeverdieners en de drukke leeftijdsgroep vormt de hoge werklast het belangrijkste mechanisme in de verklaring van hun gevoel van tijdsdruk. De impact van de werklast voor hun gevoel van tijdsdruk is beduidend groter dan voor de andere groepen in het model. Vermoedelijk gaan deze Vlamingen over een 'kritische grens' inzake werklast. Op gezinsniveau kent een tweeverdienersgezin gemiddeld een werklast van 118 uren en 27 minuten per week. Ter vergelijking besteedt het doorsnee kostwinnersgezin anno 1999 100 uren en 39 minuten aan verplichtingen. In de drukke leeftijd (24-42 jaar) ligt de werklast per individu per week op 56 uren en 6 minuten, terwijl in de levensfase van 43 tot 65 jaar de werklast gemiddeld met 10 uur daalt. Bij 65-plussers ligt de werklast gemiddeld zelfs 20 uur per week lager.

Niettemin spelen ook andere tijdsbestedingen een cruciale rol in de totstandkoming van het gevoel van tijdsdruk. Gecontroleerd voor de invloeden van de werklast, werkt een tijdsbestedingspatroon gekenmerkt door veel overgangen tussen levenssferen en een *grote diversiteit van levenssferen, tevens tijdsdrukbevorderend*. Het moderne leven vergt zijn tol in termen van de gevoelens van tijdsdruk. Individuen bevinden zich in meer verschillende handelingsverbanden dan voorheen en dus in meer verschillende tijdsordes. Elk van deze tijdsordes kent een eigen ritme en een eigen temporele structuur (Elchardus, 1996). De tijdsordening voor het individu, voor het gezin of de groep wordt daardoor complexer en problematischer dan voorheen en geeft aanleiding tot het gevoel van haast, tijdstekort en drukte. Het combineren en coördineren van de temporele ordes van gezins- en profes-

sioneel leven maakt deel uit van het drukke tijdsbestedingspatroon van tweeverdieners en Vlamingen in de drukke leeftijd. Samen met de werklast vormt dit een verklaring voor hun gevoelens van tijdsdruk.

Naast de werklast en de problemen van tijdsallocatie en -coördinatie geven *tijdssoevereiniteit en het werken op afwijkende uren aanleiding tot gevoelens van drukte*. Het afwijken van het collectief ritme van de samenleving eist zijn tol. Het coördineren van het gezins- en sociaal ritme met het professionele ritme verloopt minder makkelijk voor deze categorie werknemers. De mate van tijdssoevereiniteit op de werkplek vormt een belangrijker mechanisme in de totstandkoming van gevoelens van tijdsdruk. Dat geldt in het bijzonder voor hooggeschoolden. Bij deze groep speelt de werklast – na controle – nauwelijks een rol van betekenis. De mate van tijdssoevereiniteit in hun jobsituatie daarentegen weegt veel zwaarder door. Het lijkt niettemin een paradoxale vaststelling dat een grote mate van zeggenschap over werktijden en -inhoud aanleiding geeft tot tijdsdruk. Men zou eerder veronderstellen dat die zeggenschap de werknemer toelaat zijn werkorganisatie (binnen zekere marges) aan te passen aan individuele noden, dat hij zijn werktijden beter kan afstemmen op andere levenssferen zoals gezin, kinderen en vrije tijd, en de gevoelens van tijdsdruk en/of tijdscoördinatieproblemen kan ontlasten (Hinrichs, Roche & Sirianni, 1991; Elchardus, 1996). We menen dan ook te mogen stellen dat de inspraak in werkuren en in de organisatie van het werk bij hooggeschoolde beroepsgroepen onvoldoende compenseert voor de hoge mate van professionele verantwoordelijkheid. Een uitdieping van het Vlaamse tijdsbudgetonderzoek naar werktijden, laat ook zien dat een hoge mate van tijdssoevereiniteit meer werk op afwijkende tijdstippen en langere werkuren met zich meebrengt (Glorieux, Minnen & Van Thielen, 2003). De hoge mate van vrijheid en verantwoordelijkheid lijkt zich met andere woorden voor deze doelgroep te vertalen in een werkdag die nooit lijkt te stoppen.

Na controle voor de exogene kenmerken blijken de *verschillen in tijdsdruk tussen mannen en vrouwen niet significant* in het model. Concreet betekent dit dat mannen en vrouwen, na controle voor de andere kenmerken, niet verschillen naar de

hoeveelheid ervaren tijdsdruk. Dat wil echter niet zeggen dat tijdsdruk bij mannen en vrouwen niet verschillend tot stand zou komen. Dat wijst de literatuur overigens uit. Dit aspect vereist zeker verder onderzoek.

Maarten Moens
TOR

Noot

1. Deze paper werd voorgesteld op het jaarlijks congres van de Internationale Vereniging voor Tijdsbudgetonderzoek.

Bibliografie

- Airbuckle, J.L. (1999). *Amos, Version 4.01*. Chicago, Small Waters Corporation.
- Bittman, M. (1998). The Land of the Lost Long Weekend? Trends in Free Time Among Working Age Australians, 1974-1992. *Sydney, Social Policy Research Centre*. University of New South Wales, 34.
- Breedveld, K., & van den Broek, A. (2002). *De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderende sociaal-culturele context*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Elchardus, M. (1992). Rationality and the Specialization of Meaning. A sociological approach to the allocation of time. *The consumption of time and the timing of consumption* (pp. 69-86).
- Elchardus, M. (1996). *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M., & Hooghe, M. e.a. (2000). Wie participeert er (nog)? In M. Elchardus, L., Huyse, & M. Hooghe, *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen* (pp. 47-48). Brussel: VUBPress.
- Geldof, D. (2001). *Ontbaasting: op zoek naar tijd in een risicomaatschappij*. Antwerpen/Baarn: Houtekiet.
- Gershuny, J. (1992). Are We Running Out of Time? *Futures*, 24(1), 3-22.
- Glorieux, I., & Koelet, S. e.a. (2000). *Technisch verslag bij de tijdsbudgetenquête TOR '99*. Brussel: VUB-TOR.
- Glorieux, I., & Minnen, J. e.a. (2003). Moeder, wanneer werken wij? Arbeidsmarktconclusies uit het Vlaams tijdsbestedingsonderzoek 1988-1999. Brussel: VUB – Onderzoeksgroep TOR/Strategisch Arbeidsmarktonderzoek in Vlaanderen (VIONA) (*onder embargo*).
- Godbey, G., & Robinson, J.P. (1997). The increasing prospects for leisure. *Parks & Recreation*, 32(6), 74-83.
- Hinrichs, K., & Roche, W. e.a. (1991). *Working Time in Transition. The political Economy of Working Hours in Industrial Nations*. Philadelphia: Temple University Press.
- Hochschild, A. (1989). *The Second Shift*. New York: Avon.
- Knulst, W. (1989). *Van Vaudeville tot video*. Rijswijk: SCP.
- Knulst, W., & Van Beek P. (1990). *Tijd komt met de jaren*. Rijswijk/Den Haag: VUGA.
- Letho, A. (1998). Time Pressure as a Stress Factor. *Loisir et société/Society and Leisure*, 21(2), 491-511.
- Linder, S.B. (1970). *The Harried Leisure Class*. New York: Columbia U.P.
- Robinson, J.P., & Godbey, G. (1997). *Time for Life: The Surprising Ways Americans Use Their Time*. The Pennsylvania State University Press.
- Schor, J.B. (1991). *The Overworked American. The Unexpected Decline of Leisure*. BasicBooks.
- Southerton, D., & Tomlinson, M. (2002). 'Pressed for Time' – the differential impacts of a 'time squeeze'. Work Time and Leisure Time, Dynamics and Convergence in Changing Context. Lisbon: International Association of Time Use Research.
- Sullivan, O., & Gershuny, J. (2001). Cross-national changes in time-use: some sociological (hi)stories re-examined. *British Journal of Sociology*, 52(4), 331-347.